ditionele, puur negatieve zin, maar opgevat als neutrale verzamelterm voor allerlei, zeer uiteenlopende vormen van samenwerking met de bezetter. Hij neemt daarbij niet alle varianten onder de loep (bijvoorbeeld niet die van de Joodse Raad), maar de meeste komen toch wel aan bod. En wat belangrijker is: er ontstaat door die aanpak een overtuigend beeld van de onderlinge samenhang en functie van die diverse 'methoden' om met de bezetter om te gaan en van de fasen waarin dat proces zich afspeelde.

In Hirschfelds visie was de eerste fase van de bezetting (1940-1941), waarin het bezettingsbestuur nog heel behoedzaam optrad, van cruciaal belang voor wat er daarna gebeurde. Wat onder andere Colijn (*Op de grens van twee werelden*) en de Nederlandse Unie toen uitprobeerden, typeert hij als 'attentisme': nog geen verzet of collaboratie in traditionele zin, maar een noodzakelijk voorstadium van beide, waarin de mogelijkheden voor een nieuwe *modus vivendi* in die toen nog geheel nieuwe situatie werden afgetast en beproefd. Pas in de tweede helft van 1941 werd door een verharding van de bezettingspolitiek duidelijk dat de nieuwe machthebbers in alle opzichten onderwerping aan hun eigen ideologie en politieke doeleinden eisten. Vanaf 1943/1944 werd die onderwerping ook door de meerderheid van de Nederlandse bevolking aan den lijve gevoeld.

Vanuit dat perspectief behandelt hij vervolgens de ontwikkeling in de opstelling van de politieke partijen, de vakbonden, de pers, de secretarissen-generaal, de Hoge Raad, de politie, het bedrijfsleven en tenslotte van de Nederlandse fascisten en nationaal-socialisten. De kritieke momenten in hun gedrag en hun zeer verscheiden motieven komen uitvoerig aan de orde. Aan het einde (blz. 253) komt Hirschfeld tot de conclusie dat de politieke aanpassing tijdens de eerste fase van de bezetting in veel gevallen een blijvende uitwerking had op de latere opstelling van brede kringen in de Nederlandse bevolking.

Hirschfelds handzame en prettig leesbare boek verdient een groot lezerspubliek. Voor docenten die de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te behandelen hebben, is het zeer aan te bevelen. De indexen zijn nuttig en de lijst van geraadpleegde en aanbevolen literatuur is ook voor de periode na 1984 aangevuld. Maar wie de herkomst van citaten wil nagaan of het notenapparaat wil raadplegen, wordt door de uitgever verwezen naar de eerdere Duitse en Engelse uitgave. Dat is kennelijk het toch wel beschamende offer dat de Nederlandse lezer moet brengen voor de gunstige prijs van deze vertaling.

H.J.C. Termeer

nummer 10/91
pagina's 30 en 31

Frans Govers, *Stemmen uit Dachau. 'Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden'* (De Kempen Pers, Hapert 1990) 238 blz.

De titel van dit werk zou potentiële lezers op het verkeerde been kunnen zetten. Er zijn in dit boek weliswaar diverse getuigenissen uit het concentratiekamp Dachau opgenomen. Maar het gaat hier toch in eerste instantie om een beschrijving van de succesvolle pogingen die particulieren in mei en juni 1945 deden om de ruim 500 Nederlandse overlevenden uit het concentratiekamp Dachau terug te halen.

In een tiental inderhaast georganiseerde tochten naar Zuid-Duitsland slaagden evenzoveel groepen en groepjes burgers, vaak met een illegaal verleden, erin om, veelal dwars tegen alle officiële regels in, te realiseren wat iedereen tevergeefs van de Nederlandse overheid had verwacht. Diverse van die tochten begonnen en eindigden in Nijmegen, omdat van daar uit de allereerste gelukte expeditie werd ondernomen om twee katholieke geestelijken dan maar zelf op te halen.

De beschrijving van die avontuurlijke tochten is kroniekmatig en wordt zeer royaal geïllustreerd, zowel met uitvoerige passages uit dagboeken en documenten van de betrokkenen als met foto's en afbeeldingen (in totaal bijna 200). Af en toe kreeg ik daardoor zelfs de indruk van een soort collage.

Aan die nieuwe informatie over de geïmproviseerde repatriring en over de toestand in Dachau meteen na de bevrijding, gaan bijna 70 pagina's vooraf. Daarin worden de ontwikkelingen in het KZ Dachau van 1933 tot 1945 en met name de belangrijkste elementen van de bikkelharde dagelijkse routine indringend beschreven aan de hand van talrijke, niet zelden heel uitgebreide citaten uit gepubliceerde en niet-gepubliceerde dagboeken en memoires. Het geheel wordt besloten met een bijlage waarin enige persoonsgegevens van alle 519 bevrijde overlevenden zijn opgenomen.

Al met al een verdienstelijk boek, waaraan gevorderde leerlingen en hun docenten nuttige samenvattingen, veel bronnen- en beeldmateriaal en persoonlijke ervaringen kunnen ontlenen.

H.J.C. Termeer